



ĆURKOVIĆ - MAJOR FRANCISKA

Magyarok és horvátok

a nagy háború utolsó évében

KÁROLYVÁROS 1918. TAVASZÁN

SOMOGYVÁRY GYULA NE SÁRGULJ, FŰZFAI

CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Somogyváry Gyula családi neve eredetileg Freiszberger volt. 1895-ben született a mai Ausztria területén fekvő Füles (németül: Nikitsch) nevű helységben. Az első világháború idején először a keleti fronton harcolt, ahol megsebesült. Amikor egységét az olasz fontra vezényelték, közvetlenül a frontra ékezésük előtt néhány hónapig Károlyvárosban (horvátul: Karlovac) tartózkodtak. A HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárában és Irattárában megtalált dokumentumok nem utalnak károlyvárosi tartózkodására. Azonban az említett levéltári dokumentum szerint Somogyváry is, a regény szerint pedig a főhős is a 29. honvéd gyalogezredben szolgált.¹ Somogyváry károlyvárosi katonáskodását bizonyítja az Uj Időkben megjelent fényképek egyike is.² A háború után 1920-tól a Magyar Távirati Iroda osztályvezetője, 1928-tól a Magyar Telefonhírmondó és Rádió irodalmi vezetője. 1929-ben a keleti fronton szerzett háborús érdemeiért kitüntették és vitézzé avatták. Azóta hívják Somogyvárynak. 1935-től parlamenti képviselővé választották. Magatartását jól jellemzi, hogy például Horthy Miklós kormányzó névnapjára verset írt, 1939-ben a magyar parlamentben pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre mellett csak ő szavazott a második zsidótörvény, ellen. A német megszállást követően 1944 márciusában a Gestapo letartóztatta, és politikai meggyőződése, valamint a nyugatiakkal létesített rádiós kapcsolata miatt a mauthauseni koncentrációs táborba szállította, ahonnan 1945-ben tért haza. A háború után az igazolási eljárás során felmentették, de teljesen elszigetelték. 1950-ben Kistarcsára internálták. 1953-ban halt meg.³

Irodalmi munkássága az első világháború után kezdődött. Eleinte verseket írt, később drámákat, majd regényeket. Verseiben főleg Magyarország területeinek elvesztése feletti fájdalomról és az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása után létrejött csonka Magyarország sorsáról ír. Drámáinak és regényeinek témáját gyakran a háborús események képezik és gyakran önéletrajzi jellegűek. Az irodalmi közéletben is így vált ismertté. Az olvasóközönség szerette műveit. 1937-ben megjelent első háborús regénye, a *Virágzik a mandula* több kiadást is megért, közel ötvenezer példányban kelt el. Drámáiról Schöpflin Aladár is elismerő kritikát írt a *Nyugat* oldalain.⁴ Egyes kritikusok szerint „varázslatos mesemondó”, aki úgy írja le „a háborút, a forradalmak és ellenforradalmak képeit, ahogy az ifjú látta, ugyanavval a naplószerű hűséggel, a

történelmi eseményeken olykor hiteles történetíróként mit se változtató és a frontkatonára szigorúságával ítélő lelkületével, ahogyan ama napok kortársaként látta és ítélte⁶. Ugyancsak kiemelik, hogy „művészi fegyelme és ízlése megóvja attól, hogy patétikus legyen.”⁷ Csuka Zoltán azonban a pozitívumok mellett észreveszi azt is, hogy Somogyváry regényeinek egyes főszereplői nem reálisak.⁸ A második világháború után őt magát elszigetelték, műveit elhallgatták. Csak egyetlen író, Nádass József említi *Nebéz leltár* című önéletrajzi regényében. Nádass és Somogyváry együtt érkezett a mauthauseni koncentrációs táborba, és Nádass annak ellenére, hogy sors társak voltak, lekicsinyléssel, mondhatni megvetéssel említi regényében az „irredenták fő kobzosát”⁹. A rendszerváltás után újra megjelentették Somogyváry műveit, ám ekkor már nem keltette fel a kritikusok figyelmét. Csak születésének száztizedik, majd száztizenötödik évfordulójára jelent meg róla egy-egy méltatás.¹⁰

Somogyváry korában ugyan nagy népszerűségnek örvendett, ám nem tartozik a magyar irodalom élvonalába. Drámáit, regényeit és verseit is a szórakoztató irodalomhoz sorolják. A huszadik század második felében uralkodó elutasító vélemény, mára már tarthatatlanná vált: „Az autonóm művészeti irodalom és a szórakoztató irodalom alkotásainak esztétikai értékalakzatai [...] bármennyire is különbözök, az előbbiek nem pótolhatják az utóbbiakat, s ilyen értelemben egyenrangú értékforrásai az emberi életnek.”¹¹ Ilyen értelemben Somogyváry művei, az eddigi értékkeléssel ellentétben, más megvilágításban is magyarázhatóvá váltak.

Regényeinek keletkezésére jellemző, amit egy interjújában mondott, miszerint „már régóta keserítette az akkori defetista, álhumanista irodalom”, amely a katonák harctéri szenvedéseit írja le, mert „a háború nem csak szenvedés volt, hanem felemelő s igen gyakran derűs élmény is, a férfiaság, bátorság és bajtársiasság nagy élménye”, ezért azt írja le műveiben, „mit élt át a harctéren minden tisztességesen gondolkodó és érző magyar ember.”¹² A *Ne sárgulj, fűzfaj!* című regény károlyvárosi fabulája első sorban nem ilyen háborús történet. Amikor a regény végén az est homályában a vonat eltűnik Somogyváry hőseivel, tisztában van azzal, hogy vége a közös államnak, hogy a háború elveszett, mégis, a darabokra hulló régi világban otthagya menyasszonyát, és elmegy az olasz frontra. Együtt érez a háború áldozataival, bizonyos módon magát és szerelmét is áldozatnak tartja, mégis aláveti magát a katonai fegyelemnek, feláldozva nemcsak szerelmét, hanem ha kell, az életét is.

A *Ne sárgulj, fűzfaj!* az első világháború idején játszódik és két részből áll. A második kötet első három fejezetének cselekménye, az első kötethez hasonlóan még a keleti fronton játszódik, a következő öt fejezete 1918. április elejétől 1918. július végéig tart, helyszíne a horvátországi Károlyváros, ahova a főhős 1918-ban a 29. honvéd gyalogezred 3. zászlóaljának segédtisztjeként érkezik. A regény több részlete arra utal, hogy igaz történetről van szó, ezért nem csoda, ha a regényben megjelennek a város egyes akkori közéleti személyiségei is, úgyhogy a műnek dokumentum értéke is van. Az elbeszélő egyes szám első személyben meséli a történetet, és elmagyarázza, miért nevezték el bajtársai Fűzfának. Ez az önéletrajzi regény azért érdekes számmunkra, mert a magyar olvasó megismerheti belőle Károlyváros, az ott élő horvátok

és a horvát kultúra bizonyos jellegzetességeit, ezért elsősorban ebből a szempontból vizsgáljuk.

Károlyváros mint regényhelyszín Somogyváry művében jelenik meg először a magyar irodalomban. A várost a magyar katonák szemével látjuk meg közvetlenül az után, hogy megérkeztek a vasútállomásra. Első benyomásuknak csodálkozással adnak hangot: „...sose hittem volna, hogy Horvátországban még a vidéki városok is ilyen takarosak! Figyeled? Villanyvilágítás, aszfaltozott utcák, szép, tiszta kávéházak és virág, mindenütt virág.”¹³ Csak röviden említi a Setalistét (Sétányt): „Tükörablakos, szép kávéház volt a sarkán.” Majd a főteret leírása következik:

Ezt a főteret hatalmas, sárga, kincstári épületek szegték két oldalról. A kadétiskola, a katonai szertár, a helyőrségi kórház és a kilencvenhatos közös gyalogezred laktanyája. A túlsó oldalon, a Samostanska-ulica és a tér szögében: a ferencesek komor zárdája, a hozzáépült nemes vonalú templommal. Ugyanezen az oldalon még egy nagy épület terpedt. Annak a földszintjén volt az állomásparancsnokság. A tér északi szélén, szemben a laktanyával, pedig a városháza. Ez újabban épült, nagyvárosias, kicsit hengegő épület volt.

Ezt az egész belvárost, ötszögalakban vette körül a régi vársánc, amelynek széles, mély árkában frissen zöldelő veteményes kertecskék virultak, külső peremén pedig öreg platán- és gesztenyefasorok között futott körbe a hangulatos sétaút¹⁴.

A város leírását a képiség jellemzi. A képzőművészetben a veduta szó alatt „a panorámát, a városra, illetve annak egy részére, egy utcára, térre, emlékműre vagy egy építészeti elemekben bővelkedő tájra nyíló kilátást értjük.”¹⁵ Ezt az elnevezést irodalmi szövegek elemzésére is alkalmazhatjuk, amennyiben a leírás fogalmát nem tartjuk eléggé pontosnak. Ebben az esetben Aleksandar Flaker definíciója alapján irodalmi vedutának tekinthetjük: „...a prózai, tehát elbeszélői szövegek, sőt még a költők által alkotott egységek (fragmentumok vagy egész költemények) azon részeit is, amelyek elkülöníthetők ezekből a struktúrákból, annak alapján, hogy a városi valóság, vagy az urbanisztikai beavatkozással megváltoztatott természet, sőt akár a kultivált, mesterséges természet (parkok!) ábrázolásában a képzőművészetre való irányultság jellemzi őket.”¹⁶

A fent idézett leírásban, amely elsősorban topográfiai jellegű, szépen láthatóak az irodalmi veduta sajátosságai, és azonnal észrevehető a városi főteret képisége: leírást a sárga szín, a Monarchia katonai építményeinek jellegzetes, domináns színe uralja, kissé távolabb a vársáncot pedig felfrissíti a zöld szín. Az egy-egy furcsa jelzővel ellátott épületek eredménye megszemélyesítés lesz (komor zárda, hengegő épület), ami érdekessé teszi a leírást. A nagyméretű, szigorú épületek a világi- és egyházi hatalom képviselőinek merevségét, ezzel szemben az „óvárost“ körülölelő ötszögalakú vársánc viruló kertecskéi és öreg platán- és gesztenyefasora a város lakosságának életvidámabb oldalát mutatja. A leírás derűs, az érkezés utáni első napon keletkezett, így a katonák bevonulásakor a lakosság részéről tapasztalt ellenszenv nem rontotta el a honvédek kedvét. Ez a hangulat hamarosan megváltozott, s ezt tükrözi a város éjszakai képe, amely egyben a főhős lelkének nyugtalanságát is hűen ábrázolja:

Mélyötét tavaszi éjszaka volt és izzó csillagok nézték magukat a Korana mormoló vizében. A csillagsáncon túl szelíd fényel világítottak a belváros ablakai. A kilencvenhatosok laktanyája, a helyőrségi kórház és a katonai szertár vastkos épülettömbjei, sötéten meredtek föl az égnek. Még magasabbra szökött a barátok templomának, arra alább meg a görögkeleti püspöki templomnak tornya. Lassan, elgondolkozva lépegettünk a belvárost körülölelő csillagsánc peremén, a vén platánok páros sorában.¹⁷

A folyó képe tükörhöz hasonlít, amely felületén ringanak a fényes csillagok, majd a város szelíd képét látjuk, amit ugyancsak a fények által észlelünk. A színek helyett ezután az épületek alakja jut kifejezésre. Ez a kép is gazdag megszemélyesítésekben, ezek eleinte barátságos hangulatot keltenek, később azonban, amikor a sötéten az égnek meredő épülettömbök és a még magasabbra szökő tornyok kerülnek előtérbe, a kép félelmetessé válik. Mindkét képben a táj és az épületek mellett jelen van „a kultivált, mesterséges természet” is, ez ebben az esetben nem park, hanem a fásor, a károlyvárosiak kedvenc sétánya.

Ezek után a leírások után megjelenik még néhány városi helyszín, ezeket azonban az író nem ábrázolja részletesen. A tisztek a főtéren álló kaszárnyához közeli szállóban, a Hotel Centralban, a Haulik utca sarkán álló kétemeletes épületben voltak elszállásolva. A regény szereplői szerint a földszinten kávéház volt, szemben pedig a zeneiskola, így gyakran szemügyre vették az oda járó lányokat. A tisztí étkező a Kupa mellékfolyója, a Korana partján volt. A Drugović-féle fürdőszálló „mosolygó ligetben virított.” A szomszédjában pedig a városi fürdő és gőzfürdő szolgálta a lakosság (és a katonatisztek) kényelmét.

A szerző a város környékét is leírja:

Megnyergeltem a lovamat s kilovagoltam a városból. Mosolygó síkság terült el a város körül. Csak délről szegték ezt a Karsztba átmenő dombok. Elvágattam a Kulpa meg a Korona összefolyásához. Fújt a ló is, ziháltam én is. És nagy kerülővel, de csituló lélekkel poroszkáltam vissza, a tavaszi párák színes fátylaiba burkolódzó városba. Másnap, húsvéthétfőn, a régi Frangepán-várhoz mentem ki. Ott hivalkodott az, a pályából kiugró zöld halom tetején. És néztem, soká néztem onnét a viruló tájat. – Hazafelé a lőtér és a temetők felé kerültem. (...) A temetőktől a városszélig elnyúló mezőn nekieresztettem a lovat. (...) S amikor átlovagoltam a virágözönbe borított sáncárok hídján, nagyot sóhajtottam.¹⁸

A tájleírás első része impresszionista képre emlékeztet bennünket. Károlyváros képét csak az elmosódott körvonalak mögött sejtjük. A másik rész másik képet ábrázol, a Frangepánok Dubovacban álló várát. A tájat mozgás közben írja le, ez esetben kinetikus vedutáról beszélhetünk. Somogyváry jól emlékszik Károlyváros környékére, nemcsak a várra, hanem a temetőkre is. Abban az időben a Dubovaci-domb lábánál két károlyvárosi temető volt.

A város következő leírása is hitelt érdemlő, de nem hangsúlyozza a város szépségeit. Megemlíti a platánokat, a sárga szín jelenléte azonban ezúttal már a monotonia jele, és nem vált ki semmilyen hangulatot. Az idézet folytatása, a lakás belsejének leírása hasonlóan:

a Florianska-ulica az állomásra vezető út innenső végén nyílik, a vársáncsal szemben. Egyetlen házsora van, mert a déli oldala a sánc peremén húzódó platánsor. A hármasszám, amelyben Jelen lakott, éppen a sánchíddal szemben állott. Nagy, sárga kétemeletes épület volt. A névmutató tábláról megtudtam, hogy a második emeleten lakik. [...] a bútorai is józan, igénytelen ember életmódjára vallottak. Csak a hatalmas zongora, a fal mentén padmalyig emelkedő könyvvállványok és a kotta-asztalok meg a képek között függő babérkoszorúk árulták el, hogy művészember otthonában járok.¹⁹

Az enteriőr leírása is szokványos, megmarad a felsorolás szintjén.

A város más részei is főleg a cselekmény helyszíneiként jelennek meg, ahol a szereplők mozognak. Az utcák és terek mellett megemlít még bizonyos épületeket és intézményeket: a Főteret (Jellasics tér), a Haulik utcát, a Rakováci utcát (ma Radić utca), a Zrínyi teret, a Főpostát, a vasútállomást, a Zágrábi utcát, a Florianska (ma Drašković) utcát, a sétautat a várost körbefutó vársáncra, a sétaut egy részét vagyis a károlyvárosiak kedvelt Setaliste nevű korzóját, a Central Szállót, a Velika Kavanát (Nagy kávéházat), a Haulik utcai zeneiskolát, a kadétiskolát, a Zrínyi tér sarkán lévő gyógyszerteret, a Korana parti étterem verandáját, a Kulpa hidat, a Dubovaci utcát. Mindezek alapján talán még a város topográfiai térképét is meg tudnánk rajzolni, ám az író nem ábrázolja őket részletesen. Nem írja le bővebben még a Zorin domot sem, holott utal rá, hogy mint a város énekharának otthona és mint filmszínház, nagyon fontos szerepet játszik a város kulturális életében.

Egy kirándulás leírásakor a regényben megjelenik Ozaly vára is. A regény szereplői a károlyvárosi vasútállomásra indulnak. Az állomásépület bemutatása igen szűkszavú, de a magyarországi vasútállomások jellegzetes kelléke, az állomás tornácán függő virágkosarak, még ez esetben sem maradhatnak el. A Károlyváros–Laibach (Ljubljana) vonalon utaznak. Útközben látják a Kulpa mellékfolyóját, a Dobrát, Mahično és Zorkovac helységeket, aztán Ozaly várához érnek. A vonat ablakán át elvonuló képek a zöld rétek, a félig learatott búzamezők, majd a Kulpa partján emelkedő tölgyfaerdővel borított sziklán Ozaly vára. Az egész tájat a napsugarak aranyozzák be – a főhős és választottja boldogságát hangsúlyozva. Leszállnak, a vonat pedig eltűnik a várhegy mögötti kanyarban. A táj szépségeinek leírása ebben az esetben is szűkszavú, csak itt-ott válik élénkebbé, amikor észrevesz egy-egy virágot vagy gyíkot. A főszereplő saját érzelmeinek és a szeretett lány bemutatásával van elfoglalva. A vár leírása is rövid:

Pusztuló, vénülő, komor várkastély, de egyes részei még elég épek. Sötét folyosókon, ívesablakú termeken kopogunk át.²⁰

Annak ellenére, hogy Zrínyi Miklós az elbeszélő példaképe, a vár ábrázolása elég egyhangú, amit csak időnként szakít meg a vonatfütty, a víz zubogása vagy a madarak éneke és a kakukk hangja. Mindez dinamikussá teszi a leírást. Az erődtémény romos és komor képe megfelel az akkori valóságnak, mert Ozaly város történetében olvashatjuk, hogy 1917–18 telén beomlott a bejárati bástya teteje, valamivel később pedig az első és a második emelet közötti mennyezet illetve padló.²¹ Miután megtekintették

a várat és visszafelé indulnak, az elbeszélő előbb észreveszi a Korana vizének zubogó hangját, majd a meglátja és elragadtatással írja le a látványt:

Most más úton megyünk s egyszercsak kibukkan előttünk a domb meg lomb közül egy gyönyörű vízesés. Ez zúg most már hatalmasan. A Korana vize zuhan alá a gátról, vagy tíz méteres mélységbe. És mellette: magas, emeletes épület, széles ablakokkal. Az ozalji villamos-mű. Jelen lép s kisvártatva, fehérköpenyes mérnökkel jön elénk. Szívesen, készséggel kalauzol bennünket a mérnök a ragyogó tiszta épületben. Lenézünk a harsogó turbinák közé s megbámuljuk az áramfejlesztő gépeket.²²

A mérnök elmondja a vízerőmű építésének előzményeit, megmutatja a látogatóknak a működés részleteit, ám mindennek csak egy töredékét tudjuk meg, habár a részletes ismertetés érdekes lehetne, nemcsak azért, hogy elénk tárja a főhős benyomásait a tájról és a kor technikai csodáiról, hanem azért is, hogy megtudjuk, hogyan vélekedik minderről. Az elbeszélő megfoszt bennünket ettől, pedig már ez a rövid leírás is, amellet, hogy informatív jellegű, szép és érdekes. Az épület rendeltetésének következtében mind külsejének, mind belsejének leírása újszerű, az akusztikus elemek pedig jól kiegészítik a képet. A főhős majd még egyszer megteszi ezt az utat Károlyváros és Ozaly közt, amikor zászlóaljával az olasz frontra utazik, és miután vonatával eltűnik az Ozaly alatti szilába vajt alagútban, Bubnjarci állomásnál elhagyja ezt a vidéket. A vár megtekintése után ebéd következik, amelyet egy ételkülönlegesség miatt érdemes megemlíteni, mégpedig a nyárson sült bárányi miatt, ami már akkor is ingyencfalatnak számított nemcsak a hazai lakosság, hanem a külföldiek körében is.

A horvátok ábrázolása a regény cselekményének kibontakozásán át követhető. A regény egyik cselekményszála a magyar zászlóalj károlyvárosi feladatainak ismertetése. Ennek során megismerkedünk a város lakosságának viselkedésével, és erre a regényben két lehetőség nyílik. Az egyik az, amikor az embereket általánosságban mutatja be, külön-külön nem ismerjük meg őket. Az elbeszélő különféle helyzetekben láttatja velünk a lakosság viselkedését a magyarokkal szemben. Már a regény kezdetén, amikor a magyar zászlóalj bevonul a városba, érezhető az emberek bizalmatlansága és gyanakvás a bevonuló katonák iránt, akiket ellenségként élnek meg. A lakosság viselkedése barátságtalan, mogorva, hamarosan azt is megtudjuk, hogy a károlyvárosiak nem szeretik a magyarokat, sőt „a »társország« népe: a horvát, ökölbe szorítja a kezét, ha magyar szót hall.”²³ Ez a kellemetlen benyomás másnap még fokozódik, amikor a zágrábi hadosztályparancsnokság bizalmas jelzésű levélben felhívja a zászlóalj figyelmét a lakosság ellenséges hangulatára, aminek az elhúzódó háború az oka, továbbá arra, hogy Horvátországban és a boszniai szerbek között illegális szervezkedés folyik, amelynek az a célja, hogy a délszlávok más államszerkezetben keressék boldogulásukat, nem pedig a monarchiában. A parancsnokság bizalmas levele figyelmeztet a mind nagyobb számú katonaszökevényre, továbbá kilátásba helyezi az elkövetkező rekvirálásokat is. Ennek végrehajtásában a magyar zászlóaljnak jelentős szerepet szántak. A magyar katonák e feladatainak felsorolása az elbeszélő elégedetlenségét váltja ki, mert mindez egyértelműen utal a mögöttük rejlő politikai okokra, ahogyan a főszereplő észrevételéből ez ki is derül: „Csak azt nem értem, miért kell

ezt velünk elvégeztetnie a kormánynak? Hiszen ha amúgy sem szeretnek bennünket, magyarokat, a horvátok, akkor ezek a dolgok meg éppen gyűlöleté hevítik ezt az elszénvet.”²⁴

A zászlóalj első feladata a katonarendőri járőrosztagok felállítása volt. Ezek egyrészt a magyar katonák viselkedését ellenőrizték, másrészt a horvátok és szerbek monarchiaellenes, földalatti szervezkedését kellett figyelemmel kísérniük. Az illegális tevékenység még csak kezdeti stádiumában volt, ám mégis igen kiterjedt. Miután a főhős elolvasta a jelentést a város lakóinak a szervezkedésben való részvételéről, belátta, mély szakadék választja el a magyarokat és a horvátokat egymástól. A horvátok és magyarok régi testvériségét szerinte nem is annyira az illír mozgalom, hanem Bécs mesterkedései kezdték ki. A főhős elméjében ahhoz a felismeréshez vezet, hogy az elégedetlenség és a tolerancia hiánya az egyik oldalon, a másik oldalon is elégedetlenséget és türelmetlenséget szült, és ez mind nagyobb lett. Az elbeszélő több mint hat oldalon át mondja el erről a véleményét. Végül megértéssel összegzi, hogy a horvátok a délszláv államközösségben látják boldogulásukat, de ugyanakkor csodálkozik azon, hogy a horvátok és szerbek közti gyűlölködés ellenére létrejött egy ilyen célú mozgalom. Úgy véli, hogy ebben a mozgalomban a horvátok bábuk, amiket a szerbek mozgatnak. Eszmefuttatását azzal zárja, ha a horvátok el akarják hagyni a régi magyar államközösséget, akkor hagyni kell őket, menjenek Isten hírével.

Amikor a magyar zászlóalj második feladatának teljesítésére, a rekvirálásokra került a sor, az elbeszélő mindinkább kifejezésre juttatja nemtetszését, mert felismeri, hogy ha a magyar katonák végzik a búza rekvirálását, az csak fokozza a két nép közötti ellenséges hangulatot. A főhős ezt azzal magyarázza, hogy osztrák hatalom a *divide et impera* szellemében uralkodik.

A harmadik feladat, a katonaszökevények elfogása közben életét veszíti egy horvát, katonaruhába öltözött fiatalember, aki mint utólag kiderült, még nem volt katonaköteles korban. Ezzel a magyar katonák és a károlyvárosiak közötti viszony még jobban elmérgesedett. Az elbeszélő részvételének őszintesége nem vonható kétségbe, a fiatalember feleségének jajveszékeltése a későbbi események során is visszhangzik benne. A horvátok mind nyilvánvalóbbá váló szándéka, hogy elszakadjanak a monarchiától, továbbá a fiatalember halála következtében növekszik a feszültség, és nyílt fenyegetéssé válik, majd a magyar katonák elleni támadásban tetőzik. A károlyvárosiak ellenséges magatartását június közepén bizonyos mértékben csökkentette egy nem várt esemény, vagyis az olasz repülőgépek megjelenése a város légtérében²⁵, amit a regényben épp a főhős vett észre. A védintézkedések eredményeként enyhült a kifejezetten ellenséges hangulat azzal a megjegyzéssel, hogy mégis szép a magyaroktól, hogy védelmezik a várost, ám a többség magatartása továbbra is változatlan.

A regény főhőse általánosságban beszél a horvátokról, konkrét példák vagy tulajdonságok említése nélkül, ami érthető, hisz a város lakói közül csak néhány emberrel került közvetlen kapcsolatba. Őket békeszeretőknek, kissé naivaknak, de becsületeseknek tartja, akiket megtévesztett a délszláv agitáló politika. Bár nem szeretik a magyarokat, hűek akarnak maradni az uralkodóhoz, és még csak nem is gon-

dolnak arra, hogy elszakadjanak a monarchiától. Amikor a főhős felfedi előttük a mozgalom igazi célját, nagyon meglepődnek, és szánják-bánják, hogy felültek a mozgalom terjesztőinek. Az elbeszélő horvátok iránti jóindulata kétségkívül, a róluk alkotott képéhez a fent említettekén kívül – mint maga is állítja – hozzájárultak gyermekkorának benyomásai is. Ezek szerint: „...hűségesek és becsületesek. Horvát asszony volt hát a dajkám, első éveimben. Az ő szíven át láttam meg a fajtájukat. Jó nép ez, kapitány uram. Akiket szeret, azokhoz holtáig hű.”²⁶ Erre kapitánya megkérdezi, hogy talán majd még verset is ír a dajkáról, amire a főhős igennel válaszol. Valóban, Somogyváry verseskötetében olvasható a *Juli néne* című, dajkájának emléket állító vers.²⁷

Az elbeszélő ügyesen szövi egybe az első cselekményszálát a másik cselekményszállal: a magyar zászlóalj károlyvárosi tartózkodásának történetét a főhős és egy horvát lány közt kialakult szerelem kibontakozásával. Később a szerelem kiteljesülésével, felhők kezdenek tornyosulni a kapcsolat fölött, és ahogy bontakozik a kapcsolat, olyan mértékben romlik a város lakossága és a magyar katonák közötti viszony. A főhős és a város tekintélyes polgárának lánya közti eljegyzés híre súlyosbítja a helyzetet. Villámgyorsan elterjed a városban, és nemcsak a magyarok iránti ellenséges viselkedést mértékét fokozza, hanem az érintett horvát család elszigeteléséhez, egyféle kiközösítéséhez vezet.

A horvátok ábrázolása általános és sematikus, kivételt az a részlet képez, amely a város lakóinak a főhős és a Jelen lány eljegyzése utáni ellenséges magatartását írja le, és amely nemcsak a magyarok ellen irányul, hanem a Jelen család ellen is:

Mert másnap alkonyatkor, amikor először mentünk végig karonfogva a Setalistán, a bámuló, majd komorrá váló emberek elfelejtettek köszönni. [...] Csak azt éreztem, hogy valami hideg levegő áramlik felénk a drávántúli kánikula kellős közepén. [...] Ma is bámulok azon a csodálatos faji ösztönösségen, amellyel Karlovác népe napok alatt megteremtette ezt a jeges bojkottot, fojtogató tengeri zárlatot, a tegnap még oly kedves és becsült Jelenéssel szemben. Mennyire szeretheti ez a nép a fajtáját és földjét, ha így védelmezte a maga véréből való leányt az idegen legénytől! Milyen konok és kegyetlen büntetést szabott ki a szerelmes szívnek, azért, mert magyar szív felé hajlott. Az a nép, amely pusztá fajszeretetből így tud gyűlölni, az rajongva szeretheti a maga nemzetét.²⁸

A regény horvátokról megrajzolt képét ez az idézet nagymértékben módosítja, mert észreveszi a horvátok hazaszeretetét. Az elbeszélőben ez csodálatot kelt, ezért azt a tényt, hogy emiatt más nemzet képviselőjét gyűlölik, figyelmen kívül hagyja.

A horvátok bemutatásának másik módja az egyes emberek ábrázolása. Ezt a Jelen család, az apa Iván és lányuk Borislava alakja által tárja elénk, azonban az ő jellemzésük sem különösebben sikerült. Jelen Iván a zeneiskola igazgatója, a ferences templom kórusának karnagya, horvát népdalgyűjtő és a főhős menyasszonyának apja. Ábrázolása elég szűkszavú. A Monarchia híve, de tagja az illegális szervezetnek, amely a horvátokat egy jövőző délszláv államban szeretné tudni. Ő viszont azt hiszi, hogy a szervezet célja az, hogy a szerbeket megnyerje annak, hogy csatlakozzanak az oszt-

rák birodalomhoz. Amikor az elbeszélő közli vele az illegális szervezet valódi célját, nem tud magához térni a csodálkozástól, ám hamarosan vigaszt talál a népdal- és bélyeggyűjtésben. A magyarokat nem szereti, az a véleménye róluk, hogy: „a magyarok egyenként és személy szerint veszedelmesen rokonszenvesek, de együtt és a politikájukban gyűlöletes zsarnokok.”²⁹ Miután azonban megtudja, hogy a lánya magyar katonát szeret (a regény főhősét), viselkedésében hirtelen megváltozik: nem akar lánya boldogságának útjába állni, így látszólagos ellenkezés nélkül beleegyezik az eljegyzésbe. Jelen Iván regénybeli alakja mögött valóságos személy található, a károlyvárosi zeneiskola akkor igazgatója, Horvát Ivan. A Károlyvárosi Zeneiskola történetét feldolgozó kiadvány alapján azt mondhatjuk, hogy a város tekintélyes és megbecsült polgáráról van szó, a Zora (Hajnal) kórus karnagyáról, a Szentháromság templom orgonistájáról és a Szent Cecília Társaság vegyeskarának alapítójáról. További sorsáról a kiadvány még azt írja, hogy 1921-ben lányával együtt kivándorolt Chicagóba, ahol az ottani horvát énekes társaság Zora nevű kórusának karnagyaként felújította a kórus tevékenységét és igen magas szintre emelte.³⁰ Stjepan Mihalić kortárs károlyvárosi író könyvében az előbbi, nagy tisztelettel ábrázolt polgár helyett, nem kis meglepetésünkre, egész más emberrel találkozunk:

Horvát közepes növésű, szikár, sárga képű, rövid fekete bajuszú ember volt, a gimnáziumban tiszteletdíjas énektanárként tanított. Még csak nem is próbálta meg fölkelteni az érdeklődésünket a tantárgya iránt. Inkább elutasító volt. Valahogy azt adta tudomásunkra, hogy szívességet tesz nekünk azzal, hogy bajlódik velünk, mert hogy úgysem lesz belőlünk énekes halott. Tessék-lássék megtartotta az óráját, amire mi csaknem nyílt fegyelmetlenséggel válaszoltunk. Aminek az lett a következménye, hogy a köztünk dúló hidegháborúban az éneklés lett a vesztes. [...] Valamikor az SzHSz Királyság kezdetén Horvát a lányával együtt elment Amerikába. Azt beszéltek, hogy a politika miatt, mert hogy Frank-párti volt.³¹

A leírás más, mint amilyennek Jelen Ivánt megismertük a regényben, és habár igencsak ironikus és lekicsinylő, mégis több olyan dolgot megtudunk belőle, amit Somogyváry elbeszélőjétől nem, és emellett érdekes is.

A horvátokról alkotott képet nagyobb mértékben nem egészíti ki a regény női főszereplőjének ábrázolása sem. Ő Jelen Borislava, akinek a regény központi alakja az eredeti, Bucika becenév helyett a Borika becenevet adta. Ő a főhős szerelme, majd menyasszonya. Alakját ugyancsak valóságos személyről mintázta az író, a fenti zeneiskola igazgatójához hasonlóan.³² A lány ábrázolásában is találhatunk bizonyos elentmondásosságot. A külső leírás alapján:

Rugalmas, szép termete, telt, kerek mellecskéi, kiformált, finom arca, nedvesfényű, piros szája: felnőtt dámát, tizennyolc-húszéves kisasszonyt mutatnak. Tarkóig-vágott, tömött barna haja, széphajlású, csupasz, fehér nyaka s a kedve, szava pedig: tizennégy esztendő t sejtetnek. Akárhogy is van: bolondítóan szép, nyugtalanítóan különös gyerek!³³

Olyan lány, akibe az összes Károlyvárosban állomásozó katona beleszerethetne. Furcsa azonban, hogy neki már a magyar zászlóalj bevonulásakor, amikor lakásuk

ablakán át meglátta az elbeszélő hadnagyot, megakadt rajta a szeme. Apjával ellentétben (aki azért nem szereti a magyarokat, „mert zimonyi, és ott a horvátok, a szerbek és a magyarok állandóan torzsalkodnak”) ő viszont szereti a magyarokat, mert a nagyanyja szabadkai magyar, a nagyapja viszont „katolikus szerb”. Nem ismerjük meg belső tulajdonságait sem olyan általános sztereotípiákon kívül, hogy vidám, játékos kedvű és jószívű. Még csak tizenhét éves, de már elég ügyes ahhoz, hogy felhívja magára a figyelmet és megszerettesse magát. Anyját és apját a kisujja köré csavarja, és ez különösen akkor derül ki, amikor főleg apját kell meggyőznie, hogy engedélyezze a fiatal magyar hadnagy iránti szerelmét. Időnként úgy tűnhet számunkra, hogy viselkedése kissé szabados, bár nem feltűnően. Nem sokat törődik a társasági konvenciókkal, ismeretségük kezdetekor a magyar katona társaságával szinte provokálja a károlyvárosi fiatalembereket, az udvarlás idején ő szabja meg a „játékszabályokat”, találkát beszél meg a fiatal hadnaggyal, akivel kettesben sétálnak, ami az akkori illemszabályok és szokások szerint nem volt illendő. A város lakossága előtt hivalkodik udvarlójával, és amikor az eljegyzés miatt a város lakói kifejezik rosszallásukat, nyíltan dacol velük. A regényt olvasva időnként csodálkozva és fenntartással figyeljük a viselkedését, de az olvasók ízlését tiszteletben tartva a lány viselkedése nem sokban tér el a társadalomban elfogadottól. Stjepan Mihalić, író leírása, Horvat Ivan alakjához hasonlóan közelről sem olyan idealizált mint a regényben, nem tanúskodik különösebb rokonszenvvel a lány iránt:

Horvat Bucika, az egykori károlyvárosi női *enfant terrible*, a mi Mae West előtti vam színésznőnk, Asta Nilsenünk. (...) A bécsi, szecessziós képes újságok illusztrációiban látott mondén nő stílusában Károlyvárosban az elsők közt vágatta rövidre a haját, sétabottal a kezében, az apjához hasonlóan csontos volt, csak annál kicsit magasabb, mihelyt kinőtte a kort, hogy a Florianska utcán és a várárokbán játsszon, nagyképpen sorra véget vetett szinte az összes gyerekkori barátságának. Környezetétől elidegenedve adni kezdte a nagyvárosi extravagáns dámát, akinek semmi köze sincs hozzánk, falusiakhoz. Minden tétivel azt igyekezett bizonyítani, hogy mind ízlésben, mind pedig viselkedésben „fölöttünk” áll, és míg az anyját nem is lehetett észrevenni, ő az utcán és a kávéházakban szinte tüntetett „exkluzív szabadosságával”. (...) Volt ott minden: kisebb-nagyobb botrány, szerelem és flörtölés, pezsgőzés...”³⁴

Talán az elbeszélő nem vette észre a fent idézett „exkluzív szabadosságot”, vagy akkoriban még nem volt annyira szembetűnő. Ám az, hogy szíve választottját épp rövidre vágott haja, barna szeme és gyermekes viselkedése miatt hasonlítja Szendrey Júliához, aki ha másképpen is, de szerettet a figyelem középpontjában állni, talán arra utal, hogy a főhős mégis észrevett bizonyos, a szokásostól eltérőt a lány viselkedésében. Ennek ellenére, a nem dicséretes tulajdonságok hangsúlyozása mellett, mint amilyen a dac és az önfejlés, a lány viselkedése nem tér el a jól nevelt lány megszokott viselkedésétől és vázlatos marad. A lány alakjának bemutatása nem változtatja meg a horvátokról alkotott képet, amely továbbra is eléggé általánosnak mondható.

Érdekes kérdés, milyennek látják a műben a horvátok a magyarokat. A regény elbeszélője több ízben is beszél arról, hogy a horvátok nem szeretik a magyarokat, de

ezt az állítását nem igyekszik bizonyítani is Erre még Jelen Iván kijelentését sem használja fel, miszerint a magyarokat egyes személyként nagyon is rokonszenvesnek tartja, de a politikájukat zsarnokinak. Ebből kiviláglik, hogy a viszonyok a két nemzet között az emberi kapcsolatok szintjén jók, és teljes egészében ellentmondanak a magyarokról vallott általános véleménynek.

Az első világháború után több történész is tanulmányozta az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén létrejött új helyzet okait, többek közt a kor jeles történésze, Horváth Jenő. 1937-ben megjelent *A millenniumtól Trianonig. Huszonöt év Magyarország történelméből* című könyvében a fő okokat az európai nagyhatalmak azon törekvésében látja, hogy a Monarchiát másképp osszák fel, továbbá a magyarok politikusok nem megfelelő tájékozottságában és a történelmi Magyarország téves kisebbségi politikájában.³⁵ A másik, szempontunkból fontos mű 1934-ben jelent meg, ez Nadasdy Béla *Délszlávok. Történelmi politikai tanulmány* című könyve³⁶. Somogyváry a regény fiatal főhőseként a regény helyszínén valószínűleg nem tudott helyes képet alkotni még Károlyváros társadalmi körülményeiről és politikai helyzetéről sem, nemhogy egész Horvátországról tudott volna, így a horvátok szerepéről alkotott véleménye sem lehetett olyan átfogó, mint ahogyan azt a regényben olvashatjuk. A regény írása idején Somogyváry valószínűleg ismerte Nadasdy Béla és Horváth Jenő fentebb említett művét, és a politikai helyzet pontosabb bemutatása céljából föltehetőleg nemcsak a történelmi tényeket használta fel, hanem a szerzők állásfoglalását is átvette és mondandójának megfelelően alakította. Ha tehát a horvátok szerepének ábrázolása a fent említett munka alapján történt, akkor azt is feltételezhetjük, hogy a horvátok képének alapjául is szolgálhatott, épp az ábrázolás általánossága miatt.

A regénynek Károlyvárosról és a horvátokról megrajzolt képe mellett szót kell ejtenünk az irodalmi jellegű információk közvetítéséről is. Mindenek előtt a magyar irodalom két kiemelkedő alakjáról kell említést tennünk. A regény főszereplője Petőfi Sándorról és a költő károlyvárosi katonáskodásáról beszél a lánynak. Kissé furcsa, hogy a főhős a városba érkezése után bekövetkező furcsa hangulatát (amely egyébként a bontakozó szerelem jele), a költő lelkének jelenlétével magyarázza, ám amikor a helyőrségi kórháznál Petőfi *Minek nevezzelek?* című versével kezd udvarolni lánynak, máskor meg *A virágok* című verset szavalja el, miközben a lány – aki nem épp jól tud magyarul – elbűvölten hallgatja, az már túlzásnak tűnik. Az utazók általában szoktak magukkal vinni olvasnivalót az utazásaikra, így elfogadhatjuk, hogy a főhős katonaként magával viszi a frontra Petőfi Sándor verseit és Zrínyi Miklós eposzát, ám azt, amikor ez utóbbit az ozalyi kiránduláson – mi sem természetesebb – „előhúzza“ a zsebéből már olcsó fogásnak tekinthetjük. Érdekes az a vita is, amely a leendő vő és após között a Zrínyi családról folyik. Jelen Ivan kifejti, hogy a horvátok állítása szerint a magyarok a Zrínyiek ellenségei voltak, és amikor csak tehették, ártottak nekik. A főhősnek sikerül meggyőznie a zeneiskola igazgatóját a fenti állítások hamisságáról, aki elhatározza, hogy az igazság kiderítése érdekében a zágrábi levéltárban utánanéz a dolgoknak. Ennél sokkal érdekesebbnek tűnik az, hogy egyáltalán hogyan válhatott

mindez a vita tárgyává. Mint ahogyan több ízben is bizonyítást nyert, hogy Somogyváry általában autentikus eseményekről írt a regényben, ezt a beszélgetést vagy félreértés vagy a mű „regényesítése“ alapján magyarázhatjuk, de a hivatalos horvát álláspont semmiképp sem lehet az oka. Rudolf Strohal, Károlyváros történetírója 1906-ban kiadott könyvében ugyanis a város irodalmáról írva a károlyvárosi írók közt említi Zrínyi Pétert is:

Gróf Zrínyi Péter (1621–1671) hírneves hős és hadvezér, horvát bán. A 15 énekből álló »Szigeti veszedelem« című eposzával tűnik ki. Ez annak a magyar eredeti műnek az átköltése, amelyet bátyja, Miklós írt.³⁷

A regényben a magyar irodalmi vonatkozások mellett bizonyos horvát elemek is megfigyelhetők. A magyar írókkal ellentétben, akik bejárták a horvát tájakat vagy átutaztak az országon, Somogyváry azon ritkák közé tartozik, akik leírták a horvát népköltészetéről szerzett benyomásait. Az első ilyen élménye a guszlás, akit az ozalyi kirándulás alkalmával látott meg. Az ilyesmi abban az időben gyakori látvány lehetett. Az elbeszélő leírása fölkelte az olvasó figyelmét:

Ócska, furcsaalakú hangszert és nyirettyűt húz elő. Hegedűféle, de csak három húrja van. S mialatt leülünk, vontatott melódiát nyekerget a hangszeren. És énekel hozzá. Nem is ének igazában, csak szaggatott felkiáltások sorozata. De érzem rajta, hogy vers. Komor és szilaj ütemei is vannak. Máskor meg jajgatóan fájdalmas ének. – Guslicár – magyarázza Jelen. – Kraljevic Márkó énekét mondja.³⁸

Somogyváry hőse ebben a „sejtelmes dünnögésben” és észreveszi a szépséget és megkísérli nekünk is a valóságnak megfelelően átadni. Hasonlóan jár el a fiatal asszonyka jajveszékélését hallva, amikor a magyar katonák a katonaszökevény elfogásakor megöltek egy fiatalembert, a férjét:

A szeme tele volt könnyel és egyre csak ezt hajtogatta, szívsajgató jajgatással: – Kuku mene... Kuku za Boga... Kuku mene... Kuku za Boga! – Jaj, nekem! Jaj, Istenem! Mindig ezt s mindig ugyanarra a dallamos modulációra. Mert dallam volt ebben, a reménytelen és kétségbeesett halottsiratásban. A szívemet görcsbehúzta a szánalom. És az az érzés, hogy íme: a jaj-ének. Az őseember jajongása adta az első éneket. Amikor még semmi mást nem tudott mondani. Csak azt, amit ez a leány vagy asszony nyöszörög: – Kuku mene... Kuku za Boga... Jaj, nekem... Jaj, Istenem...³⁹

Ezek a sorok nemcsak a nő fájdalmát tárják eléink, hanem a fájdalom szépségét is, ezért ez a részlet amellet, hogy híven tükrözi az érzelmet, esztétikai telítettségű, és a könyv szebb leírásai között a helye.

Somogyváry Gyula *Ne sárgulj, fűzfa!* című regényében találhatunk több-kevesebb bíráltnivalót, ennek ellenére mégis fontos mű. Magyar irodalmi alkotásokban néha találkozunk horvát tájak leírásával, Károlyváros mint regényhelyszín azonban először jelenik meg a magyar olvasóközönség előtt. A város bemutatása vizuális szempontból tetszetős, a lehetőségek gazdagságával. Az óváros rendezett, szépen karbantartott, az újabb városrészek a vársáncon túlra terjednek. A városnak a kor körülményeihez képest modern infrastruktúrája van. A megfelelő oktatási és kulturális intézmények, a különféle szórakozási sőt idegenforgalmi lehetőségek kényelmes és kulturált életet

biztosíthatnak az ott élők számára. A gazdasági fejlődés magával hozta az iparosítást, az ország többi részével is jó a köz- és vasúti összeköttetése. A regényben egy szép várost ismerünk meg, ahol az emberek kellemes életet élnek. Más, a horvát tájt leíró művek mindaddig csak elvétve beszéltek arról, milyenek a horvátok, még ritkábban a horvát kultúráról. Somogyváry regényében talán kissé egyoldalúan ábrázolja a horvátokat, de érezhető az író rokonszenve irántuk, és pozitív képet fest róluk. Így a magyar olvasókörözönség békés, összetartó embereknek ismerhette meg őket. Ha azt vizsgáljuk, hogyan ábrázolják az irodalmi művek más országokat és népeket, az ilyen képek természetesen mindig szubjektívek és sematikusak, ezért nem kell csodálkoznunk azon, ha ez ebben a regényben is így van. Somogyváry Gyula Károlyvárosról rajzolt képe azonban nagyon fontos és értékes eleme a magyar olvasók Horvátországról alkotott képének.

JEGYZETEK

- 1 A HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárának és Irattárának adatai szerint Somogyváry (Freiszberger) Gyula (1895 Füles) az első világháború során tartalékos zászlósként, illetve hadnagyként a m. kir. budapesti 29. honv. gyalogezredben szolgált. Szolgálatát 1916-ban az Ezüst Vitézségi Érem második osztálya, valamint 1917-ben a Legfelsőbb Dicséret Elismerés a kardokkal kitüntetések kapták. A Hadtörténelmi Levéltár és Irattár őrizetében megvan Somogyváry katonai anyakönyvi lapja és a két kitüntetésének javaslata. (Jelzetek: HL AKVI 16836. sz. és Első világháborús kitüntetési javaslatok 20794/ti. és 15340/legs. sz.) A kitüntetési javaslatok eredetijei a bécsi Hadilevéltárban találhatóak. A bécsi Hadilevéltárban található Somogyváry (Freiszberger) Gyula egy első világháborús kitüntetési javaslatának a gyűjtője. A javaslatot még a két háború között Budapestre vitték, de ott az eredeti dokumentum nem maradt fenn. A megtalált dokumentumok nem utalnak károlyvárosi tartózkodására.
- 2 Az *Új Idők* 1941. november 23-i számában, a 628-631. oldalon olvasható Konkoly Kálmán *Négyszemközt Gyula diákkal* című cikke. A 631. oldalon látható illusztrálásként közölt, a Somogyváry családi albumából származó fénykép aláírása: „Az Örley-zászlóalj tisztjei Karlovácon, 1918-ban” bizonyíték arra, hogy ez a zászlóalj, amelyben Somogyváry szolgált, 1918-ban valóban volt Károlyvárosban.
- 3 Magyar Irodalmi Lexikon, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965. 79. Szeghalmi Elemér, „Egy élet drámája. Somogyváry Gyula,” *Új Ember*, LXI, no. 21 (2005): 11.
- 4 Schöpflin Aladár, „Színházi bemutatók,” *Nyugat*, 8, (1933).
- 5 Konkoly Kálmán, „Négyszemközt Gyula diákkal,” *Új Idők*, no.47 (1941): 628–631.
- 6 Bodor Aladár, „Könyvekről. És Mihály harcolt...,” *Új Idők*, no.46 (1940): 678–679.
- 7 Ereczki György, „Frontharcosok,” *Új Idők*, no.46 (1940): 430.
- 8 Csuka Zoltán, „Vitéz Somogyváry Gyula: A Rajna ködbevész,” *Protestáns Szemle*, no.45 (1936): 35–36.
- 9 Nádass József, *Nebéz leltár*. (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1963), 398–400.
- 10 Szeghalmi, „Egy élet drámája. Somogyváry Gyula,” 11. Kipke Tamás, „Gyula diák – Magyarországi szolgálatban,” *Új Ember Hetilap*, 2010. 04 04–11.

- 11 Szerdahelyi István, *Műfajelmélet mindenkinek* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997) 122.
- 12 Konkoly, „Négyszemközt Gyula diákkal,” *Új Idők*, 628–631.
- 13 Somogyváry Gyula, *Ne sárgulj, fűzfa!* II. Kötet (Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, 1940) 143.
- 14 Somogyváry, 143.
- 15 Bocarić L., „Veduta,” in *Enciklopedija likovnih umjetnosti 4* (Zagreb: Naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 1966) 500.
- 16 Aleksandar Flaker, *Književne vedute* (Zagreb: Matica hrvatska, 1999) 26–27.
- 17 Somogyváry, 175.
- 18 Somogyváry, 154–155.
- 19 Somogyváry, 184.
- 20 Somogyváry, 257.
- 21 Emilij Laszowski, *Grad Ozalj i njegova okolina* (Ozalj: Družba „Braća hrvatskog zmaja”, Ogranak Matice hrvatske u Ozlju), 86.
- 22 Somogyváry, 260.
- 23 Somogyváry, 141.
- 24 Somogyváry, 148.
- 25 Az ellenséges repülőgépek megjelenéséről számol be a Királyi Országos Kormány Belügyi Osztályának 1918. június 25-i keltezéssel küldött leirat. Ugyancsak ennek lehetőségéről és az ilyen esetre előírt intézkedésekről ír Zágábban 1918. június 26-án kelt leiratában Zágreb megye és Károlyváros szabad királyi város főispánja. Lásd: *HR-DAKA-2*, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Karlovca, Redarstveno povjerenstvo 1918.
- 26 Somogyváry, 176.
- 27 Somogyváry Gyula, *Összes versei és műfordításai* (Budapest: Auktor Kiadó, 2001) 322–325.
- 28 Somogyváry, 289.
- 29 Somogyváry, 191.
- 30 *Glazbom kroz povijest Karlovca* (Karlovac: Glazbena škola Karlovac, Karlovačka županija, 1994) 90.
- 31 Stjepan Mihalić, *Časkanja u suton* (Karlovac: Matica hrvatska, 2002) 131–132.
- 32 Borislava (Berta, Marija) Horvat született 1901. augusztus 7-én, megkeresztelték 15-én. Szülei: Horvat Ivan a Zeneiskola tanára és Horvát, született Ackermann Ana. Lakcímük: Karlovac, Karlovačka ulica 43. Lásd: *HDA 1448. Zb MK, Matične knjige rimokatolika*, Župa Karlovac – Sv. Trojstvo, *Matična knjiga rođenih 1899–1915*, str. 37, tekući broj 30.
- 33 Somogyváry, 202.
- 34 Mihalić, 131-132.
- 35 Horváth Jenő, *A millenniumtól Trianonig. Huszonöt év Magyarország történelméből* (Budapest: Nyitott könyv, 2004).
- 36 Nádasy Béla, *Délszlávok. Történelmi politikai tanulmány* (Budapest: Atheneum Kiadása, 1934).
- 37 Rudolf Strohal, *Grad Karlovac opisan i orisan*, (Karlovac: Ogranak Matice hrvatske, 1992) 231.
- 38 Somogyváry, 261.
- 39 Somogyváry, 304.